

Diskurssimaailmasta toiseen

Inkeri Vehmas-Lehto & Elena Titova

Johdanto

Kielenoppijalla on vieraskielisessä keskustelussa kielivaikeuksien lisäksi myös sosiokulttuurisia ongelmia, sillä uudessa kulttuuriympäristössä sovellettavat kielenkäyttökonventiot saattavat poiketa radikaalisti siitä, mihin hän on totunut (ks. esimerkiksi Thomas 1983). Hän tuokin vieraskieliseen keskusteluun helposti ne konventiot, joita hän käyttää kommunikoidessaan äidinkielellään. Tällöin hän tekee pragmaattisia virheitä, jotka voivat haitata viestintää. Kieli-taito ei siis yksin riitä, vaan kieltä on myös osattava käyttää sosiaalisesti hyväksyttävällä tavalla.

Keskustelutilanteessa tehtävät pragmaattiset valinnat ja niiden tulkinta perustuvat tilannekehyykseen, jonka elementtejä ovat keskustelun osanottajat, aika, paikka, syy, tarkoitus ym. ja myös ilmeet ja eleet. Wildner-Basset (1989, 272–273) käyttää tässä yhteydessä nimitystä *diskurssimaailma* (*discourse world*), joka jo sanana havainnollistaa niiden tekijöiden monimutkaisuutta ja kaikenkattavuutta, joihin kielenkäyttäjien pragmaattiset valinnat ja tulkin- ninnat perustuvat.¹

Siirryttäessä kielestä toiseen siirrytään tavallisesti myös diskurssimaailmasta toiseen. Yksi esimerkki tähän liittyvistä hankaluuksista on se, miten vaikeaa suomalaisen on oppia venäläinen puhuttelukäytäntö. Nuoren – ja miksei vanhemmankin – polven suomalaiselle saattaa tuottaa ongelmia jo teitittely. Suomalainen ei myöskään ole totunut käyttämään puhuttelusanoja. Lisäongelmana on nykyisin se, että yhteiskunnalliset muutokset ovat tehneet muutamista neuvostoaikaisista puhuttelusanoista pragmaattisesti sopimattomia tai arveluttavia, niin että venäläisillä itselläänkin on puhutteluvaikeuksia.

Käsitlemme tässä artikkelissa muutamia niistä puhutteluongelmista, joita suomalainen kielenoppija kohtaa siirtyessään suomalaisesta diskurssimaailmasta perestroikan jälkeiseen venäläiseen diskurssimaailmaan. Käsitlemme sekä sinuttelua ja teitittelyä että puhuttelusanan valintaa. Kiinnitämme huomiota erityisesti siihen, miten puhutellaan tuntemattomia ihmisiä (esimerkiksi erilaisissa asioimistilanteissa, kuten ostoksilla, julkisissa liikennevälineissä ym.). Kiinnostuksemme kohteena on lähinnä ns. sivistynyt kielenkäyttö, jollaista ulkomaalaiselta odotetaan – eivät ”kansan syvien rivien” kielenkäyttökonventiot. Kirjoituksemme kiinnostanee paitsi venäjän kielen taitoisia myös niitä, jotka seurustelevat venäläisten kanssa jollakin muulla kielellä tai tulkin välityksellä, jolloin monesti liikutaan diskurssimaailmojen välimaastossa.

Puhuttelun eri funktiot

Puhuttelulla on erilaisia funktioita. Keskustelua aloitettaessa käytettävä puhuttelusana voi toimia yksinkertaisesti huomionkohdistimena ja ilmaista samalla, kenelle potentiaalisista vastaanottajista puheenvuoro on osoitettu. Puhuttelusanan asemesta saatetaan käyttää nonverbaalia viestintää, esimerkiksi katsekontaktia (Goffman 1981, 133; ks. Seppänen 1995, 170–171).

Useimmiten puhuttelun funktiona lienee kuitenkin ilmaista puhujan ja vastaanottajan sosiaalista suhdetta (ks. Levinson 1983, 62–63) tai valtasuhteita (Newmark 1997, 60). Puhuttelulla pyritään ns. kohteliaisuuteen: ihminen tyydyttää kielellisessä ja muussa sosiaalisessa käyttäytymisessään vastapuolen emotionaaliset odotukset tietyn koodin mukaan (ks. Larjavaara 1999, 4). Matti Larjavaara (1999, 4–6) jaottelee kohteliaisuuden² sen kulloisenkin funktion perusteella neljään lajiin: status-, reviiiri, kumppani- ja pitämiskohteliaisuuteen.

Statuskohteliaisuus heijastaa ihmisten yhteiskunnallista asemaa, ”nökkimisjärjestystä”, jolloin keskustelukumppanien suhteet ovat etäiset; sekä ylempi että alempi pitävät toisiinsa välimatkaa. Monissa kielissä, etenkin Kaukoidässä, statuskohteliaisuus on tarkoin ja systemaattisesti sisällytetty jo morfologiseen järjestelmään: keskustelun osanottajien sosiaalisesta statuksesta riippuvaa kohteliaisuus- tai kunnioitustasoa ilmaistaan niissä erityisillä kieliopillisilla muodoilla (Crystal 1992, s.v. *honorifics*). Toinen yleinen statuskohteliaisuuden ilmaisukeino on tietyn persoonamuodon, esimerkiksi monikon 2. persoonan, käyttö puhuttelussa. Reviiirikohteliaisuus taas on toisen ihmisen koskemattomuuden ja yksityisen alueen kunnioittamista. Sille on tyypillistä kiertely, pidättyvyys, hienotunteisuus ja välimatkan varjelu. Sekä status- että reviiirikohteliaisuus ovat ns. etäkohteliaisuutta,³ jossa kuulijaa suojellaan pitämällä emotionaalista tai sosiaalista välimatkaa.

Vastakkaista tyyppiä, lähikohteliaisuutta⁴ edustavat kumppanikohteliaisuus ja pitämiskohteliaisuus. Edellisessä ei tuijoteta ”ikään, asemaan tai muuhun arvoon”, vaan ”otetaan ilo tai hyöty irti yleisestä veljeydestä tai sisaruudesta tai suppeammin vain ryhmätoveruudesta ja -solidaarisuudesta” (Larjavaara 1999, 6). Jälkimmäisellä ilmaistaan positiivisia tunteita keskustelukumppania kohtaan. Lähikohteliaisuudelle on ominaista sinuttelun käyttö.

Suomalainen diskurssimaailma ja puhuttelu

Suomalaisessa diskurssimaailmassa on nykyisin vallalla sinuttelu. Teitittelyn valta-asemamureni 1960-luvulla, jolloin sinuttelu alkoi yleistyä erityisesti ylioppilasnuorison keskuudessa (Larjavaara 1999, 8). Anna-Leena Noposen tekemän kyselytutkimuksen mukaan sinuttelun voittokulku on jatkunut niin, että ”sinuttelevien määrä on roimasti lisääntynyt ja teitittelevien vastaavasti vähentynyt vuosista 1985–1986” (Noponen 1999, 11). Larjavaaran (1999, 8) mukaan mallia on ehkä antanut Ruotsi ja ylipäättään demokraattinen ja liberaali lännen suunta ja sinuttelun yleistymistä on edistänyt se, että ”Suomen kansanomaisessa mieskulttuurissa on aina elänyt herravastainen sinutteluhenki; ylempien teitittely on noloa pokkurointia ja ulkoista pakkoa”. Joka tapauksessa puhuttelu vaatii psykologista silmää, sillä ”yksi loukkaantuu sinuttelusta, toinen taas teitittelystä” (Maamies 1999, 3).

Suomessa puhuttelupulmat rajoittuvat lähinnä sinutteluun/teitittelyyn, sillä muutoin suomalaiset puhuttelukonventiot ovat hyvin pelkistetyt, suorastaan minimalistiset. Ellei ole kysymys julkisen puheen aloituksesta, suomalainen käyttää harvoin mitään puhuttelusanaa. Keskustelun aloittamiseen (puheenvuorosta puhumattakaan) riittää enimmäkseen katsekontakti. Puhuttelusanaan turvaudutaan lähinnä silloin, kun muuta mahdollisuutta ei ole, eli silloin, kun on tarpeen herättää puhuteltavan huomio tai kun muutoin voisi syntyä epä tietoisuutta tai väärinkäsitys siitä, ketä nimenomaan ollaan puhuttelemassa. Ehkäpä tämä selittyy suomalaisten historialla ja elinoloilla: ennen kaupungistumista Suomen kaltaisessa harvaan asutussa maassa oli vain harvoin yhtä aikaa koolla niin paljon ihmisiä, että epäselvyyttä puhuteltavasta olisi tullut. Vaikka olot ovat muuttuneet, ei kielenkäyttö ole ehtinyt muuttua mukana.

Kenties puhuttelusanojen vähäinen käyttö liittyy myös siihen, että suomalaiset (ruotsalaisten, virolaisten ja japanilaisten tavoin) edustavat ns. hiljaisia kulttuureja (Oksaar 1988, 56). Suomalaisten suhtautumista puhumiseen kuvastavat sananlaskut, esimerkiksi ”Joka paljon puhuu, se vähän ajattelee” ja ”Missä paljon puhetta, siitä totuus kaukana”.

Sellaisissa tilanteissa, joissa puhuteltavana on tuntematon ihminen ja jossa on tarvetta ilmaista reviirikohteliaisuutta, käytetään keskustelun aloittamiseen puhuttelun sijasta usein anteeksipyyntöä: ”Anteeksi, missähän täällä mahtaa olla linja-autoasema?” Suomalaisillakin on siis käytössään kohtelias eksplisiittinen tapa merkitä tunkeutumista toisen ihmisen reviirille.

Venäläisen puhuttelun perinteitä

E. A. Zemskajan (1997, 271) mukaan ”kohteliaisuuteen” liittyviä kysymyksiä on pitkään tutkittu pääasiassa länsieurooppalaisten kielten pohjalta; venäjässä niiden tutkimista vasta aloitellaan. Sen vuoksi venäjäksi on tältä alalta tehty vain yksittäisiä huomioita, joita on lähinnä käsitelty sellaisissa teoksissa ja artikkeleissa, jotka koskevat ns. puhe-etikettiä (*retševoi etiket*).

Venäläisen kielenkäytön voi jakaa kahtia: toisaalla on sivistyneistön kielenkäyttö ja toisaalla maantieteelliset murteet ja rahvaan kieli (*prostoretšije*), jota Ahti Nikunlassi (2002) kutsuu ”kaupunkimurteeksi”. Puhuttelukonventioiden suhteen kielenkäyttöerot ovat selviä: Maantieteellisissä murteissa ja ”kaupunkimurteessa” ei teitillä (Zemskaja 1997, 292). Sivistyneessä kielenkäytössä taas teitittely on vallitsevana: esimerkiksi vuosikymmeniä samassa työpaikassa olleet työtoverit voivat teitillä toisiaan, ja myös venäläinen nuori lähestyy tuntematonta nuorta teitittelemällä. Sinuttelu rajoittuu lapsiin, sukulaisiin ja ystäviin sekä – erikoisempina yksityiskohtina – jumalaan ja vainajaan (ks. Zemskaja 1997, 292). Zemskaja (mp.) mainitsee myös ns. ”päällikkösinuttelun”, jolla tarkoitetaan sitä, että johtaja sinuttelee alaistaan korostaakseen korkeampaa asemaansa. Tällöin sinuttelu esiintyy selvästi vallankäytön välineenä ja kohteliaisuuden sijasta on kysymys epäkohteliaisuudesta. Toisaalta venäläiset ilmaisevat sinuttelulla myös ”pitämiskohteliaisuutta”: jossakin positiivisia tunteita (ystävällisyyttä, yhteenkuuluvuutta yms.) herättävässä tilanteessa saatetaan ehdottaa sinunkauppoja tai jopa ilman esipuheita siirtyä sinuttelemaan. Juhlallisimmat sinunkaupat tehdään ”juomalla veljeydelle” (*pit brudersaft, pit na brudersaft*). Jos tunnelatausta ei seuraavan kerran tavattaessa enää ole, voidaan kuitenkin olla takaisin teitittelyasteella. Kaiken kaikkiaan sinuttelulla voi olla vahva tunnelataus, mutta sen etumerkki voi olla yhtä hyvin negatiivinen kuin positiivinenkin.

Vaikka teitittely on sivistyneessä kielenkäytössä pitänyt pintansa, on myös ilmaantunut merkkejä sinuttelun yleistymisestä. Zemskajan (1997, 292) mukaan vielä 1950- ja 1960-luvulla koulun yläluokkalaisia teititeltiin, mutta 1980- ja 1990-luvulla jo myös sinuteltiin. Mielenkiintoisinta suomalaisen näkökulmasta tässä lienee se, että koululaisia edelleen paljolti teititellään.

Sinuttelun/teitittelyn lisäksi kohteliaisuutta ilmaistaan myös puhuttelusanalla. Keskustelun aloittaminen ilman puhuttelusanaa vaikuttaa venäläisestä epäkohteliaalta, ja puhuttelusanaa saatetaan käyttää myös keskustelun kuluessa. Yhtä tärkeää asemaa kuin amerikkalaisessa kulttuurissa ei puhuttelusanalla kuitenkaan ole.

Sinuttelun yhteydessä käytetään etunimeä – ei kuitenkaan nimen virallista, asiakirjoissa esiintyvää muotoa, vaan eräänlaista käyttövarianttia, jollainen on olemassa käytännöllisesti katsoen kaikista etunimistä: esim. *Vasja (=Vasili)*, *Miša (=Mihail)*, *Liza (=Elizaveta)*, *Tanja (=Tatjana)*. ”Käyttövariantteja” voi samasta etunimestä olla runsaasti; esimerkiksi nimestä *Aleksandr* niitä on ainakin 25, mm. *Saša, Šura, Alja* ja *Asja* (ks. Petrovski 1980, 44), ja näistä voidaan suffikseilla muodostaa deminutiivimuotoja. Eri varianteilla voi olla erilaisia konnotaatioita ja käyttötilanteita. Esimerkiksi *Vladimir*-nimen variantti *Vova* assosioituu ennen muuta pikkupoikaan. Niinpä monissa perheissä *Vova* muuttuu teini-iässä *Volodjaksi*.

Normaali sivistynyt tapa puhutella aikuista ihmistä on käyttää hänestä etunimeä (virallista varianttia) ja isännimeä yhdistettynä teitittelyyn, esimerkiksi *Igor Ivanovič* 'Igor Ivaninpoika', *Anna Aleksejevna* 'Anna Alekseintytär'. Etunimen ja isännimen yhdistelmä onkin erittäin kohtelias ja kunnioittava puhuttelutapa. Tätä osoittaa mm. se, että maan presidenttiä ei suinkaan puhutella tasavallan presidentiksi tai presidentti Putiniksi, vaan Vladimir Vladimirovičiksi. Titteleitä ja arvonimiä ei venäläisissä puhutteluissa muutoinkaan käytetä juuri lainkaan (Zemskaja 1997, 290).

Teitittelyn tavoin myös isännimen käyttö on viime aikoina hiukkasen vähentynyt – mallia on kenties otettu lännestä. Zemskajan mukaan se ikäraja, jolloin ryhdytään käyttämään isännimeä, on nousussa: monet 30–40-vuotiaat esittäytyvät pelkällä etunimellä⁵ ja esittävät toivomuksen, että heitä sillä myös kutsuttaisiin. Samoin professorit kutsuvat nykyisin perusopiskelijoita ja joskus myös jatko-opiskelijoita etunimellä. (Zemskaja 1997, 289.) Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että he olisivat ryhtyneet sinuttelemaan opiskelijoita: he käyttävät etunimen kanssa teitittelyä. Venäläisen puhuttelukäytännön mielenkiintoisia piirteitä onkin se, että etunimeä voidaan käyttää myös teitittelyn kanssa.

Venäläisen puhuttelun nykyisiä variaatioita

Edellä on käsitelty lähinnä sellaisia puhuttelutapoja, jotka ovat käytössä silloin, kun keskustelukumppanit tuntevat toisensa. Pieniä muutoksia lukuun ottamatta ne ovat varsin vakiintuneita, eivätkä niihin ole kummemmin vaikuttaneet sen enempää vallankumoukset kuin perestroikakaan. Sen vuoksi ne ovat ulkomaalaisenkin opittavissa ja hallittavissa. Ongelmallista sitä vastoin on nykyisin tuntemattomien ihmisten puhuttelu, joka on tarpeen esimerkiksi erilaisissa asioimistilanteissa. Yhteiskunnallisen murroksen vuoksi ovat neuvostoajan puhuttelusanat osittain käyttökelvottomia, eikä tilalle ole vielä ehtinyt tulla uusia pragmaattisesti turvallisia puhuttelusanoja. Erilaisia puhuttelutapoja on tarjolla runsaasti, ja valinta niiden välillä on monesti vaikea, sillä monissa puhuttelusanoina tuntuu olevan jotakin vikaa, lähinnä epäsuotavia konnotaatioita. Vallalla onkin tietynasteinen hämminki, ja kun ei venäjää äidinkielenään puhuvakaan oikein tiedä, miten hänen olisi viisainta puhutella keskustelukumppaniaan, on ulkomaalainen luonnollisesti vielä enemmän eksesissä.

Osa nykyisin käytössä olevista puhuttelusanoina periytyy lokakuun vallankumousta edeltäneiltä ajoilta. Tällaisia puhuttelusanoina ovat esimerkiksi ihmisen ikään viittaavat sanat *devuška* 'tyttö, neitonen' ja *molodoj išelovek* 'nuori mies'. Niitä käytettäessä nuoruuden raja on varsin liukuva; se saattaa ulottua pitkälle keski-ikään. Ikään viittaavia puhutteluja ovat myös *starik* 'ukko, vanhus' ja *staruha* 'eukko, vanhus'. Tällaiset puhuttelusanat säilyivät käytössä läpi koko neuvostoajan sen vuoksi, että niissä ei ole poliittisia konnotaatioita. Pulmana ikään viittaavien puhuttelujen käytössä on se, että ikä (niin nuoruus kuin vanhuuskin) on monelle arka asia ja ikään viittaavat puhuttelusanat voidaan sen vuoksi kokea loukkaaviksi.

Toinen vanha – ja suomalaisen näkökulmasta hämmästyttävä – tapa puhutella tuntematonta ihmistä on käyttää sukulaisuutta ilmaisevia substantiiveja, esimerkiksi *mat*/'*mamaša* 'äiti', *otets*/'*papaša* 'isä', *babuška*/'*babulja* 'mummo', *deduška*/'*dedulja* 'pappa', *dotška*/'*dotšenka* 'tytär' ja *synok*/'*synotšek* 'poika'. Tällaiset puhuttelusanat eivät ainakaan tuntemattomia puhuteltaessa tosin kuulu sivistyneistön kielenkäyttöön; sitä vastoin ne ovat erittäin yleisiä ”kaupunkimurteessa”. Myös sukulaisuuden nimitysten käytöllä on pragmaattiset rajoituksensa, ja ne voidaan kokea loukkaaviksi.

Huomion arvoista on, että lähisukulaisten nimityksiä joka tapauksessa käytetään myös puhuteltaessa tuiki tuntemattomia ihmisiä. M. A. Krongauz (1999, 132) on sitä mieltä, että näin laaja sukulaisuutta ilmaisevien sanojen käyttö on luonteenomaista vain venäläisille. Hän jakaa kulttuurit etäisiin (*distantnyje*) ja kontaktihakuisiin (*kontaknyje*), joista edellisiä

hän luonnehtii kylmiksi ja jälkimmäisiä lämpimiksi. Juuri tavallisen kansan käyttämät puhuttelumuodot tekevät hänen mukaansa venäläisestä kulttuurista ”lämpimän”. Lisättäköön, että puhuttelujen lämpöä nostaa se, että niissä käytetään usein deminutiivimuotoja.

Neuvostoliiton ajalta ovat periytyneet puhuttelusanat *tovarištš* ’toveri’ ja *graždanin/graždanka* ’kansalainen’. Edellistä voidaan käyttää sukunimen tai ammattinimikkeen kanssa: *tovarištš Suharev*, *tovarištš militsioner* ’toveri miliisi’. Sanoja *tovarištš*, *graždanin* ja *graždanka* käytetään kuitenkin myös puhuteltaessa vierasta ihmistä, jolloin ne esiintyvät yksinään.

Sanat *tovarištš* ja *graždanin/graždanka* sinänsä ovat vanhaa perua, mutta vasta neuvostokaudelta lienee peräisin se, että niitä käytetään puhutteluina. Sanoihin sisältyykin konnotaatioina koko sosialistinen paatos. Sana *tovarištš* assosioitui sosialistiseen veljeyteen, sanat *graždanin* ja *graždanka* puolestaan lainkäyttöön ja viranomaisen toimintaan. N. I. Formanovskaja (1994, 87) esittää näytteen kaunokirjallisesta tekstistä, jossa lipuntarkastajan tiukasti lausuma sana *graždanin* saa viattoman ja kunniallisen matkustajan tuntemaan itsensä erotetuksi ”kaikista tasa-arvoisista tovereista, epäilyksenalaiseksi ja melkein tuomituksi”.

Neuvostoaikana puhuttelusanat *tovarištš* ja *graždanin/graždanka* olivat tavallaan virallisia ja siitä syystä myös poliittisesti turvallisia. Perestroikan myötä ne menettivät asemansa, sillä niiden sosialistiset konnotaatiot tekivät niistä, etenkin sanasta *tovarištš*, poliittisesti arveluttavia. Formanovskaja (1994, 86) kertoo, että *tovarištš*-sanana käyttäjä voi nykyisin hyvinkin saada reaktioksi kiukkuisen puuskahduksen ”Minä en ole mikään kommunistipuolueen jäsen”. Sanoja *tovarištš* ja *graždanin/graždanka* ei kuitenkaan ole hylätty; niitä vain käytetään varovaisemmin. Sana *tovarištš* on sitä paitsi tietysti korrekti silloin kun keskustelukumppanit edustavat sosialistisia näkemyksiä. Se on myös edelleen yleinen virkavallan käytössä. Esimerkkinä tästä (ja samalla puhuttelusanan tärkeydestä tilanteessa kuin tilanteessa) on miliisin repliikki televisiossa 28.7.2001: ”Toverit prostituoidut, olkaa hyvät ja menkää kauemmaksi, tämä taksi ei ole teille.”

Tutkimustuloksia asiasta on hyvin vähän. Formanovskaja (1993,79) kuitenkin kertoo Ostantkinon televisioyhtymän tekemästä kyselytutkimuksesta, johon osallistui 1816 henkeä ja jossa kysyttiin, millaista puhuttelua kyseiset henkilöt pitävät parhaana. (Tutkimus ei siis kuvaa puhuttelusanojen todellista käyttöä, vaan pelkästään kielenkäyttäjien periaatteellista suhtautumista niihin.) Eri puhuttelusanojen saama suosio näkyy taulukosta 1.

Taulukko 1. Venäläisten puhuttelusanojen suosio kyselytutkimuksen mukaan (Formanovskaja 1993, 79)		
Puhuttelusana		Osuus
<i>tovarištš</i>	’toveri’	22 %
<i>graždanin/graždanka</i>	’kansalainen’	21 %
<i>mužtšina/ženštšina</i>	’mies/nainen’	19 %
<i>sudar/sudarynja</i>	’herra/rouva’	17 %
<i>gospodin/gospoža</i>	’herra/rouva’	10 %

Taulukon 1 mukaan puhuttelusanat *tovarištš* ja *graždanin/graždanka* ovat siis edelleen suosituimpia. Niillä on kuitenkin myös kilpailijoita. Näistä yleisimmät ovat *mužtšina* ’mies’ ja *ženštšina* ’nainen’. Nämä puhuttelusanat olivat jo kymmenkunta vuotta sitten varsin yleisiä.

Poliittisen neutraaliutensa vuoksi ne ovat myös säilyneet kansan suussa huolimatta siitä, että ne ovat herättäneet voimakkaita vastalauseita. Syvää moraalista närkästystä osoittaa mm. lausahdus, että jos kerran puhutteluna voidaan käyttää sanoja, joiden merkityksenä on vain ihmisen sukupuoli, seuraava aste on varmaan ottaa käyttöön puhuttelut *samets* 'uros' ja *samka* 'naaras' (ks. Superanskaja 1997, 39).

Puhuttelusanoja *tovarištš* ja *graždanin/graždanka* on yritetty korvata myös "uudelleenlämmittämällä" sanat *gospodin* 'herra' ja *gospoža* 'rouva'. Neuvostoaikana näitä sanoja käytettiin vain ulkomaalaisista; eihän Neuvostoliitossa ollut "herroja". Nyt sanat ovat varovaisesti tulossa käyttöön myös venäläisten itsensä kesken. Sanoilla on tosin rajoituksensa: niitä ei voi käyttää yksinään, vaan niihin täytyy liittää joko sukunimi tai ammattinimike, esimerkiksi *gospodin Petrov*, *gospodin direktor*. Sanoja voidaan siis käyttää vain, jos puhuteltavasta on tiedossa vähintään ammatti. Kovin suurta suosiota eivät nämä sanat ole saaneet, vaan niitä käytetään edelleenkin mieluummin puhuteltaessa ulkomaalaisia. Yhtenä syynä suosion vähäisyyteen lienee negatiivinen vallanpitämiseen liittyvä konnotaatio; ovathan sanat samaa juurta kuin verbi *gospodstvovat* 'hallita'.

Tarjolla olisi ollut myös lainasanoja, ennen muuta *madam* ja *dama*. Sana *madam*, joka oli käytössä ennen lokakuun vallankumousta, ei kuitenkaan näytä juurtuvan takaisin Venäjän maaperään. Syynä lienee sen assosioituminen hallitsevaan luokkaan: sitä käyttivät alempisäätyiset puhutteluna ylemmilleen. Nykyisin sanaa käyttävät lähinnä torimyyjät tarjotessaan tavaroitaan. Myös *dama*-sana on puhutteluna harvinainen, vaikka sitä muutoin jonkin verran käytetäänkin.⁶ Sanan yleistymistä rajoittavat sen konnotaatiot: ellei kyse ole ironiasta, on puheena olevan naisen täytettävä hienon rouvan vaatimukset. Venäjää äidinkielenään puhuvan kommentti *dama*-sanasta: "Lapsi toisella käsivarrella, verkkokassi toisessa kädessä ja humalainen aviomies horjahtelemassa perässä... Mikä *dama* se sellainen on?"

Erityisen mielenkiintoinen puhuttelumahdollisuus on sanapari *sudar* 'herra' ja *sudarynja* 'rouva', joista aktiivisessa käytössä on lähinnä jälkimmäinen. Nämä sanat olivat koko neuvostoaajan piilossa: niitä ei käytetty, mutta ne kuuluivat passiiviseen sanavarastoon; luettiinhan koulussa 1700- ja 1800-luvun kaunokirjallisuutta. Sana *sudarynja* synnyttääkin Formanovskajan (1994, 88) mukaan mielikuvan "turgenjevilaisesta" tai kenties "tšehovilaisesta" naisesta. Suomeksi sanojen *sudar* ja *sudarynja* luoman vanhahtavan ja hienostuneen vaikutelman ilmaisisi ehkä parhaiten puhuttelu *armollinen herra/rouva*.

Aktiivikäyttöön sanat *sudar* ja *sudarynja* – lähinnä jälkimmäinen – tulivat uudestaan vasta 1990-luvulla, lähinnä sivistyneistön keskuuteen. Myös *sudarynja* on edelleen varsin harvinainen puhuttelu siitäkin huolimatta, että *sudar* ja *sudarynja* yllä kuvatun kyselytutkimuksen mukaan saivat 17 %:n "kannatuksen" (ks. taulukko 1). Näihin sanoihin suhtaudutaan ujustellen, ja niitä säestää usein pieni ironinen hymy, jolla ikään kuin osoitetaan, että valittu puhuttelusana ei ehkä ole ihan sopiva, mutta siihen on paremman puutteessa tyytyminen. Aika näyttää, miten yleiseen käyttöön nämä sanat tulevat. Niiden mahdollisuuksia puhuttelusanojen keskinäisessä kilpailussa parantaa se, että niihin ei liity tsaarin ajalta peräisin olevia vahvoja negatiivisia konnotaatioita, vaan, kuten Formanovskaja (1994, 88) huomauttaa, niissä tasarvon puuttuminen näkyy heikommin kuin missään muissa vanhoissa puhuttelutavoissa.

Sanat *sudar* ja *sudarynja* ovat siis toistaiseksi suosiossa paremmin periaatteessa kuin käytännössä. Joka tapauksessa niillä on kiihkeitä puolestapuhujia, joiden mielestä näiden puhuttelusanojen pitäisi olla normina. Käynnistipä kirjailija Vladimir Solouhin 1980- ja 1990-luvun vaihteessa suoranaisen kampanjan niiden puolesta. Koska Venäjällä edelleenkin odotetaan määräyksiä ylhäältä jopa kielenkäytön suhteen, ovat jotkut myös ilmaisseet kärsimättömyytensä näiden puhuttelusanojen hitaaseen yleistymiseen lähettämällä esimerkiksi *Russki jazyk v škole* -lehteen postia, jossa he ihmettelevät, miksi kielitieteilijät eivät "tuo" kieleen puhuttelua *sudar/sudarynja* tai miksi asiasta ei suorastaan anneta asetusta (ks. Formanovskaja 1994, 88).

Suomalainen puhuttelija venäläisessä diskurssimaailmassa

Kun suomalainen astuu venäläiseen diskurssimaailmaan, hän tekee sen todennäköisesti jossakin asiointitilanteessa ja sivistyneistön keskuudessa. Hän ei silloin voi toimia ”kaupunkimurteen” konventioiden mukaan, vaan hänen on syytä puhua yleiskieltä ja noudattaa sivistyneistön käyttäytymisnormeja. Silloin hänen ensimmäisiä vaikeuksiaan ovat toisaalta tietyn sosiaalisen etäisyyden ottaminen keskustelukumppanista turvautumalla teitittelyyn ja toisaalta totuttautuminen puhuttelusanan käyttöön, sillä venäläisessä diskurssimaailmassa ei pelkkä katsekontakti riitä. Vielä yhtenä ongelmana on sitten päättää, millainen puhuttelusana milloinkin on korrekti.

Helppoa ei venäläiseen diskurssimaailmaan astuminen ole. Pieniin yhteiskunnallisiin eroihin, joustavaan nokkimisjärjestykseen ja kumppanikohteliaisuuteen tottuneen suomalaisen on vaikea sopeutua statuskohteliaisuuteen, mm. teitittelyyn, jota venäläisen yhteiskunnan tiukempi hierarkia vaatii. Vaikka suomalainen periaatteessa osaa teititellä ja äidinkielisistä käytänteistä voi siinä mielessä olla apuakin (ainakin anglosakseihin verrattuna),⁷ on pragmaattisen interferenssin mahdollisuus suuri.

Todennäköisintä pragmaattinen interferenssi on puhuttelusanan käytössä; eihän suomalainen ole ylipäättäänkään tottunut käyttämään puhuttelusanaa. Hänestä on vaivalloista jo isännimen käyttö, vaikka siihen ei liitykään vakiintumattomuudesta johtuvia epäselvyyksiä. Isännimiä on yksinkertaisesti vaikea muistaa, sillä venäläisen nimiskaalan kapeuden vuoksi useimpien isän etunimi kuuluu noin tusinaan⁸ yleisimpään nimeen. Suomalainen tuntee helposti jo muutaman esittelyn jälkeen liikkuvansa epävarmalla maaperällä: oliko se nyt Mihail Vladimirovitš vai Nikolaj Ivanovitš, Tatjana Aleksandrovna vai Jelena Aleksejevna? Aikaa ja vaivaa tarvitaan myös etunimien ”käyttövarianttien” opetteluun. Nehän eivät välttämättä edes muistuta sitä varsinaista etunimeä, jota ne edustavat, vrt. esimerkiksi *Kolja – Nikolai, Vanja – Ivan*. Erityisiä ongelmia suomalaiselle – ja kenelle tahansa ulkomaalaiselle – tuottavat ne puhuttelut, joiden suhteen venäläiset itsekkin tuntevat olonsa epävarmoiksi.

Ellei kielenkäyttäjä ota huomioon suomalaisen ja venäläisen diskurssimaailman eroja, vaan toimii suomalaisten käytänteiden mukaisesti, hän tekee pragmaattisia virheitä. Nämä voi Jenny Thomasin (1983, 99–104) mukaan jakaa pragmalingvistisiin ja sosiopragmaattisiin: edellisten syynä on se, että kielenkäyttäjällä on virheellinen käsitys ilmauksen ”pragmaattisesta voimasta”, jälkimmäisten taas se, että heillä on erilainen käsitys valtasuhteista, sosiaalisesta etäisyydestä, tabuista yms. Edellisessä tapauksessa virhetulkinnan kohteena on kieli ja jälkimmäisessä taas yhteiskunta: kielenkäyttäjä tulkitsee tilanteen väärin (Riley 1983, 235).

Epäkorrektin sinuttelun voinee lukea sosiopragmaattiseksi virheeksi; kuvastaahan se sitä, että kielenkäyttäjä ei ole osannut arvioida tilanteen vaatimaa sosiaalista etäisyyttä. Puhuttelusanan pois jättämistä taas on vaikea katsoa sen paremmin pragmalingvistiseksi kuin sosiopragmaattiseksikaan virheeksi: liittyväthän nämä kielen käyttöön, kun taas puhuttelusanan laiminlyönti on kielen käyttämättä jättämistä, hiljaisuutta silloin, kun kielenkäyttäjän odotettiin sanovan jotakin. Ehkäpä virhettä voisi kutsua inkoatiiviseksi. Philip Rileyn (1983, 237–238) mukaan inkoatiiviset virheet johtuvat siitä, että ”kielenkäyttäjä ei ole ymmärtänyt diskurssin todellista arvoa, sen enempiä kvantitatiivisesti kuin kvalitatiivisestikaan”, mikä hänen mukaansa taas voi johtua siitä, että hiljaisuuden ja puheen suhteellinen status ja ylipäättään diskurssin sosiaalinen rooli vaihtelevat kulttuurista toiseen.

Pragmaattiset virheet antavat kielenkäyttäjistä harhaanjohtavan kuvan. Kuulijat eivät ajattele pelkästään, että hän ei osaa vierasta kieltä, vaan heille voi syntyä negatiivinen käsitys hänen persoonastaan ja samalla – niin epäoikeudenmukaista kuin se onkin – myös hänen edustamansa kansan sivistystasosta. Rintell ja Michell sanovat Tiittulan (1992, 141–142) mu-

kaan, että mikään kieliopillinen virhe ei saa puhujaa näyttämään niin taitamattomalta, niin epäasianmukaiselta, niin *vieraalta* kuin ne ongelmat, joihin hän joutuu, kun hän ei ymmärrä tai ei noudata kielenkäytön sääntöjä. Vaikka inkoatiiviset virheet eivät liene pragmaattisista virheistä vakavimpia, Riley (1989, 238) mainitsee ne hedelmälliseksi maaperäksi väärinymmärtämiselle ja negatiivisille käsityksille keskustelukumppanista.

Diskurssimaailmojen välillä

Suomalainen venäjänpuhujana, joka yrittää toimia venäläisen diskurssimaailman käytänteiden mukaan, onnistuu tässä siis todennäköisesti vain osittain; osa hänestä noudattaa edelleen suomalaisen diskurssin sääntöjä, ja hän jää ikään kuin suomalaisen ja venäläisen diskurssimaailman välille, mikä voidaan katsoa pragmaattiseksi epäonnistumiseksi.

Ulkomaalaisen tekemiin virheisiin suhtaudutaan kuitenkin eri tavoin kuin syntyperäisten kielenpuhujien. Ulkomaalainen saa enemmän anteeksi; itse asiassa hänen ei edes odoteta käyttävän kieltä samalla lailla kuin syntyperäisen kielenpuhujan. Tämä ilmenee ehkä selvimmin siitä, miten ihmisen reagoivat ulkomaalaisen käyttämiin kirosanoihin. Riley (1989, 237) kertoo, kuinka Suomessa ulkomaalaiselle huomautettiin ”Ulkomaalaiset eivät kiroile”. Ulkomaalaista, joka yrittää liikaa mukautua uuteen ympäristöön, ei välttämättä oteta vakavasti (ks. Wildner-Bassett 1989, 271–272).

Selvä ulkomaalaisuus ja heikko vieraan kielen taito voivatkin tavallaan pehmentää pragmaattisten virheiden vaikutusta. Vaikuttaa siltä, että mitä paremmin kielenpuhujalla hallitsee vieraan kielen, sitä tiukemmat vaatimukset hänelle asetetaan pragmaattisen moitteettomuuden suhteen. Venäläisestä saattaa esimerkiksi tuntua tyllyttä, jos kaksikielinen virolainen aloittaa keskustelun ilman puhuttelusanaa, kun taas hänestä ei tunnu erityisen pahalta, jos suomalainen – hyvin venäjää puhuva, mutta kuitenkin selvästi ulkomaalainen – toimii samoin.

Kielten ja diskurssimaailmojen kohdatessa syntyy tavallaan diskurssimaailmojen välimuotoja, joissa pätevät omat säännöt ja joissa tarvitaan tasapainoilua ja kompromissikykyä. Tämä ei koske pelkästään kielenoppijoita, vaan myös muita kielenkäyttäjiä. Suomalaisen ja venäläisen diskurssimaailman välissä luovitaan esimerkiksi silloin, kun seurustellaan tulkin välityksellä tai kun kanssakäymisessä käytetään kieltä, joka ei ole kummankaan osapuolen äidinkieli. Tällöin diskurssimaailman piirteet saattavat siirtyä kielirajan yli.

Kääntäjä ja tulkki ovatkin jatkuvasti kahden diskurssimaailman välillä. He voivat vaimentaa kulttuurien yhteentörmäystä ottamalla huomioon diskurssimaailmojen erot. Tulkatessaan suomesta venäjään he voivat esimerkiksi korvata sinuttelun teitittelyllä ja lisätä keskusteluun puhuttelusanoja. Kääntäessään tai tulkatessaan suomeen päin he voivat päinvas-toin vähentää puhuttelusanoja, jos niiden runsaus vaikuttaa luonnottomalta.⁹

Siirtyessään venäläiseen diskurssimaailmaan joutuu suomalainen siis mukautumaan teitittelyyn ja puhuttelusanan käyttöön, mikä ei perestroikan jälkeisessä kirjavassa puhuttelukäytännössä ole kovin yksinkertaista.

Luokkaopetuksessa venäjän puhuttelutavat jäävät helposti vähälle huomiolle. Opetus pysyy lähtökielisessä diskurssimaailmassa: käytetään vierasta kieltä, mutta pragmaattiset tekijät ovat lähtömaailman mukaisia. Niihinkin kannattaisi kuitenkin kiinnittää huomiota, sillä siten voidaan välttää väärinkäsityksiä ja negatiivisen vaikutelman tuottamista.

Avuksi on jo se, että suomalaisten ja venäläisten puhutteluerot tiedostetaan. Teitittelyä ja puhuttelusanan käyttöä kannattaisi myös järjestelmällisesti harjoitella esimerkiksi rooli-leikkien avulla. Sen vuoksi oppilaille voisi antaa venäjänkieliset nimet, jotka käsittäisivät sekä etu- että isännimen.

Pragmaattiset ongelmat ovat monimutkaisia, ja ne tiedostetaan yleensä vasta silloin, kun joku on rikkonut kielenkäytön julkilausumattomia normeja. Jos näistä olisi enemmän kontrastiivista tutkimustietoa, olisi helpompi antaa ohjeita kielenoppijoille.

Lähteet

- BSE (1970) = *Bolšaja sovetskaja èntsiklopedija*. 3-e izd. Moskva: Sovetskaja èntsiklopedija 1970.
- Brown, Penelope & Levinson, Stephen C. (1987), *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Studies in Interactional Sociolinguistics 4. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, David (1992), *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Formanovskaja, N. I. (1993), Kultura obštšeniija i retševoi etiket. *Russki jazyk v škole* 5, 74–79.
- Formanovskaja, N. I (1994), Obraštšenie. *Russki jazyk v škole* 3, 84–88.
- Goffman, E. (1981), *Forms of Talk*. Oxford: Basil Blackwell.
- Jansson, Saga (2003), *Suomalaiset lapset venäläisten satuaarteiden äärellä. Venäläisten kansansatujen käännösongelmia ja niiden ratkaisuja*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, käännöstieteen laitos.
- Kreuz, Roger J. & Roberts, Richard M. (1993), When Collaboration Fails: Consequences of Pragmatic Errors in Conversation. – *Journal of Pragmatics* 19, 239–252.
- Krongauz, M. A. (1999), Obraštšenie kak sposob modelirovanija kommunikativnogo prostanstva. – *Logičeskij analiz jazyka. Obraz tšeloveka v kulture i jazyke*. Moskva, 124–134.
- Larjavaara, Matti. (1999), Kieli, kohteliaisuus ja puhuttelu. – *Kielikello* 2, 4–10.
- Levinson, Stephen C. (1983), *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maamies, Sari (1999), Kieli ja käytöstavat. – *Kielikello* 2, 3.
- Newmark, Peter (1997), Translation and ideology. – *Transfere necesse est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Translation and Interpreting. 5–7. September 1996, Budapest, Hungary*. Eds. K. Klaudy & J. Kohn. Budapest: Scholastica, 56–61.
- Nikunlassi, Ahti (2002), *Johdatus venäjän kieleen ja sen tutkimukseen*. Helsinki: Finn Lectura.
- Noponen, Anna-Leena (1999), Sinä vai te? – *Kielikello* 2, 11–16.
- Oksaar, Els (1988), *Kulturemtheorie: ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung*. Hamburg: Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften.
- Petrovski, N. A. (1980), *Slovar russkih lištšnyh imjon*. Moskva: Russki jazyk.
- Riley, Philip (1989), Well, Don't Blame Me! On the Interpretation of Pragmatic Errors. – *Contrastive Pragmatics*. Ed. W. Oleksy. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 231–249.
- Seppänen, E. (1995), Osallistumiskehikko. *Keskustelunalyysin perusteet*. Toim. L. Tainio. Tampere: Vastapaino, 156–176.
- Superanskaja, A. V. (1997), Zametki o ”volšebnom zerkale”. Serjoznyj sudar i igrivaja sudaruška. – *Žurnalistika i kultura russkoj retši*. Vypusk 4. Moskva: Moskovski gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, fakultet žurnalistiki, 35–40.
- Thomas, Jenny (1983), Cross-Cultural Pragmatic Failure. – *Applied Linguistics* 4, 91–112.
- Tiittula, Liisa 1992, *Puhuva kieli. Suullisen viestinnän erityispiirteitä*. Loimaa: Finn Lectura.
- Wildner-Bassett, Mary E. (1989), Coexisting Discourse Worlds and the Study of Pragmatic Aspects of Learner's Interlanguage. – *Contrastive Pragmatics*. Ed. W. Oleksy. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 251–275.

- Ylämäki, Pia (2003), *Kesakon mutkainen matka venäjistä suomeen. Venäläisen saturomaanin kääntäminen*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, käännöstieteen laitos.
- Zemskaja, E. A. (1997), Kategorija vežlivosti: obščie voprosy – natsionalno-kulturnaja spetsifika russkogo jazyka. – *Zeitschrift für slavische Filologie*. Band LVI. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 271–301.

¹Wildner-Bassetin (1989: 272–273) mukaan diskurssimaailma voi vaihdella esimerkiksi sen mukaan, käyttääkö kielenoppija vierasta kieltä luokkatilanteessa vai keskustellessaan syntyperäisen vieraskielisen kanssa.

²Tämä diskurssianalyysin käsite lienee peräisin Penelope Brownilta ja Stephen C. Levinsonilta (1987).

³Brown ja Levinson (1987: 129–130) termillä *negatiivinen kohteliaisuus* (negative politeness).

⁴Brownin ja Levinsonin (1987: 101–103) terminologian mukaan positiivista kohteliaisuutta (positive politeness).

⁵Siis nk. käyttövariantilla; virallista etunimeä käytetään vain isännimen kanssa.

⁶Voi sanoa esimerkiksi *Ja za etoj damoj* 'Olen tuon rouvan jälkeen (jonossa)'

⁷Kanssakäymisessä venäläisten kanssa voi sitä paitsi tehdä pragmaattisen virheen myös puhumatta venäjää: suomalainen tulkin käyttäjä saattaa sinutella venäläistä keskustelukumppania sellaisessa tilanteessa, jossa venäläisen etiketin mukaan ilman muuta käytetään teitittelyä. Tällöin tulkki tekee viisaasti, jos hän venäjässä kuitenkin käyttää teitittelymuotoa.

⁸Kahdensadan venäläisen isännimen otoksessa tietosanakirjan *Bolšaja sovetškaja entsiklopedija* (BSE 1970) alusta 75 %:lla miehistä oli isännimenä Nikolaevitš (12 %), Aleksandrovitš (10 %), Ivanovitš (10 %), Vasil'evitš, Mihajlovitš, Petrovitš, Alekseevitš, Sergeevitš, Vladimirovitš, Pavlovitš, Fedorovitš tai Dmitrievitš.

⁹Näin ovat toimineet pro gradu -tutkielmiinsa liittyvissä satukäännöksissä Saga Jansson (2003) ja Pia Ylämäki (2003).